
I. ULUSLAR ARASI İSLAM DÜNYASINDA TEVHİDİ DÜŞÜNCE ŞURASI

KUR'AN VE SÜNNET TEMELİNDE
TEVHİDİ DÜŞÜNCENİN İÇTİMAİ DÜNYAYA YÖN VERİŞİ

Editörler

Prof. Dr. M. Halil Çiçek - Doç. Dr. Osman ŞİMŞEK

GERİ KALMIŞLIK SORUNSALI,

SABRİ ÜLGENER VE TASAVVUF

Prof. Dr. Ahmet Cahid HAKSEVER

Özet

On dokuzuncu asra damgasını vurmuş ve günümüzde de tartışılan konulardan biri, İslam dünyasının Batı karşısında, başta iktisat olmak üzere teknoloji, bilim ve sanayide Sabri Ülgener'in ifadesiyle çözülmesi problemidir.

Bu çalışmada İslam dünyasının zihniyetler, inançlar ve davranışlar açısından geri kalış sebepleri değil, bu sorunsal üzerine yapılan çalışmalarda genelde İslam, özelde ise tasavvufa dönük tavır alışlar Sabri Ülgener özelinde tahlil edilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Geri kalmışlık, Sabri Ülgener, Tasavvuf, Modernleşme

Summary

One of the subjects, which leaves its mark on the nineteenth century and is discussed in our time too, is, in Mr. Sabri Ülgener's words, the

disintegration problem of the Islamic world against the West mainly in economics, technology, science, and industry.

This study will try to analyze having an attitude against Islam, in general, and Sufism, in particular, on the studies conducted for this problematic by specifically Mr. Sabri Ülgener' perspective, not the reasons why the Islamic world stayed behind in terms of mentalities, believes and behaviours.

Key words: Backwardness, Sabri Ulgener, Tasawwuf, Modernity

Giriş

Sabri Ülgener, zihniyetin Osmanlı iktisadi gelişmeleri üzerindeki etkisine değinen ilk düşünürlerden biridir. Ülgener'i tebliğimiz açısından önemli kılan bir diğer unsur, onun tasavvufla iç içe bir aileye mensup oluşudur. Babası, Mehmed Fehmi Ülgener Cumhuriyet tarihinin ilk İstanbul müftüsüdür. Dedesi, Gümüşhanevi Tekkesi halifelerinden Ömer Necati Efendi'dir. Osmanlı Devleti'nin son yıllarına tanıklık etmiş, hem batılı değerler ekseninde eğitim almış hem de ailesi nedeniyle geleneksel değerlere vakıf bir çevrede yetişmiştir.¹⁴⁶

Ülgener tasavvufu, “net ve homojen olmayan, çelişik ve zıt kutupların mücadele ettiği bir sistemdir” diye tanımlar. Anadolu'da uzun süre etkili olan tasavvuf, ona göre insanların gündelik hayatını ve dini algıları 12. ve 13. yüzyıllarda etkilemiş bu da iktisadi hayata yansımıştır. Bu manada tasavvuf, Anadolu insanının hayatında merkezi bir konumda sahiptir.¹⁴⁷

Geri kalmışlık sorunsalına geçmeden önce Sabri Ülgener'in Batı karşısında “çözülme” ifadesinin neye göre veya ne açısından olduğu izah edilmelidir. “İslam dünyası Batı'nın ekonomik, teknolojik düzeyi karşısında çözülmeye uğramıştır” denildiğinde bu, potansiyel zenginlik açısından olmasa bile en azından geline pratik nokta açısından doğru bir tespittir. Ülgener, çözülme devrini “ortaçağlaşma” olarak ifade etmektedir. Ancak sosyo-kültürel ve ahlâki değerleri de bu kapsama almak şüphesiz yanıltıcı olacaktır. Zira İslam dünyasının sahip olduğu manevi zenginliklerle hayata bağlandığı rahatlıkla söylenebilir.¹⁴⁸

¹⁴⁶ Ahmet Güner Sayar, “Sabri Fehmi Ülgener”, *DİA*, c. 42, s. 289.

¹⁴⁷ Mustafa Arslan, “Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlâkı ve Ahilik”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar 2010/1 (1), s. 57.

¹⁴⁸ Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları İstanbul 2015, ss. 19-35, 256; Osman Eyüpoğlu, “İslam Dünyasının Geri Kalmışlık Sorununa Kurtuluşçu Yaklaşımlar”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl 8, sayı 18, Kış 2004, s. 196.

Ekonomi ve teknoloji, sosyal değişimin birçok etmeninden (doğal çevre, nüfus, düşünce, önder, asker, keşif, eğitim, çatışma, din vs.) ikisi olmasına rağmen maddi kültür dünyasının bu unsurları, sosyal değişimin temel dinamikleri olarak sunulmaktadır.¹⁴⁹

Ülgener'in, "iktisat ahlâkı diye çağın genel ahlâk normları dışında ve onlardan ayrı bir disiplinden söz edecek değiliz. Olsa olsa geniş kapsamı içinde sosyal ahlâkın günlük ihtiyaç tatminine bakan yüzü ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz"¹⁵⁰ ifadeleri çerçevesinde onun zihniyet kavramını, daha çok İslam dünyasının ekonomik geri kalmışlığı bağlamında ele aldığı düşünülebilir.

Batı toplumu ile Osmanlı arasındaki bu dönüşüm 17. yüzyıla kadar uzanır. Fetih amacıyla düzenlenen seferlerin artık bir gelir getirme durumundan yaşanan mağlubiyetlerle birlikte devletin sırtına bir yük haline gelişi, ticaret yollarının yön değiştirmesi gibi etmenler meselenin Osmanlı açısından görünür yüzünü oluşturmaktadır.

Batı toplumlarında dışsal ve içsel birçok etmen yanında özellikle deniz aşırı ticaret yollarının keşfiyle sermaye birikimi ve endüstrileşmenin, kilise ve aristokrasinin yanında yükselen burjuvaziyi ortaya çıkarışı, bunun tarım temelli iktisadi düzeni yani toprağa dayalı feodal sistemi dönüştürmesinin sanayileşmeyi ortaya çıkardığı kabul edilir.¹⁵¹ Kapitalist üretimin gerektirdiği hammadde ve yeni pazar ihtiyacı batı dışı coğrafyalarda sömürgeleştirme sürecini başlatmıştır. Bu durum, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde başta İslam dünyası olmak üzere diğer batı dışı toplumlarda "modernleşme" olarak nitelendirilen dönüşümleri ve "geri kalmışlık" sorunsalının tartışılmasını beraberinde getirmiştir.¹⁵²

Batılı sosyal bilimcilerin on dokuzuncu yüzyıldan itibaren doğu toplumlarında, başta iktisadi alandaki geri kalmışlığı açıklamaya dair çalışmalarında oryantalist perspektifin hâkim olduğu söylenebilir. Batıda yükselen "rasyonel kapitalist kültürün" ortaya çıkışı Protestan değerleriyle açıklanmaya çalışılırken Doğu dinlerine ve İslam'a ilişkin yaklaşımlarında

¹⁴⁹ Eyüpoğlu, agm, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl 8, sayı 18, Kış 2004, s. 196.

¹⁵⁰ Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din: İslam Tasavvuf ve Çözüm Devri Ahlâkı*, Derin Yay., İstanbul 2015, s. 19.

¹⁵¹ Anzavur Demirpolat, "Ülgener ve Geri Kalmışlık Sorunsalı", *Marife*, yıl 2, sayı 3, kış 2002, ss. 285-286.

¹⁵² Abdülkadir Zorlu, "Sabri F. Ülgener'i Yeniden Okumak – Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm", *Muhafazakar Düşünce*, 2006, Cilt: 2, Sayı: 9-10, ss. 184-187; Abdurrahman Kurt, "İslam ve Geri Kalmışlık Sorunu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 17, Sayı 2, Bursa 2008, s. 36; Murat Yılmaz, "Muhafazakar Bir Düşünür Olarak Sabri Ülgener'de İktisadi Zihniyet", *Muhafazakar Düşünce*, 2013, Cilt: 10, Sayı: 37, s. 9.

Max Weber, İslam ve kalkınma arasında olumsuz ilişki kuran oryantalist eksensli görüşlerle sınırlı kalmıştır.¹⁵³

Weber'in düşüncesinde “askeri güdüler”, İslam'ın tek güdüsel dilidir. Ona göre bu din ilk ortaya çıkışında şehirli aydınların değil, ganimet, fetih ve cinsel arzularını tatmin beklentisiyle motive edilmiş disiplinli savaşçılardan oluşan bir bedevi silahşorlar dinidir. Ona göre İslam kadın, lüks ve mal-mülk konusunda tamamen hazzı bir ahlâkı benimsemiştir.¹⁵⁴

İslam toplumlarının gelişim ve büyümesini sırf askeri güce dayanan fetih ruhuyla ilişkilendirmenin, oryantalistlerin genel bir tutumu olduğu söylenebilir. Hâlbuki Osmanlı'daki gelişmede askeri fetihlerden önce bölgede faaliyet gösteren tasavvufi kurumların sosyal ilişkileri oryantalistlerin bu tezinin yeniden gözden geçirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.¹⁵⁵ Gayr-i Müslim topraklarda faaliyet gösteren tekke ve zaviyeler, bölgede din, dil, ırk ayrımı yapmadan hizmet götürmüş, can ve mal güvenliğine önem vermiştir. Bu durum, coğrafyada İslam'ın benimsenmesinde önemli işlev görmüştür.

Weber'in Türkiye'deki ilk ciddi eleştirmenlerinden Ülgener, onun İslam'a ilişkin önyargılı tutumunu “her şey bir tarafta oluşmuş; öbür taraf bunun tamamıyla dışında kalmış! Rasyonel hayat, rasyonel bilim, rasyonel musiki, disiplinli iş ve meslek hayatı... Hepsi yalnız ve yalnız Batı dünyasına mahsus ve diğerlerine yabancı” diye ironik bir ifadeyle dile getirmiştir.¹⁵⁶ Ülgener, Weber'e eleştirisini şöyle sürdürür:

“Max Weber ki sosyal ilimlerde sübjektif değer yargılarından uzak durmanın gereğine belki herkesten daha fazla inanmış, hele mukayeseli din araştırmalarında taraflardan birinin hafife alındığı izlenimini yaratabilecek tasvirlerin tehlikesine dikkati çekmiş bir düşünür... Buna rağmen, İslam üzerine söylenenleri gözden geçiren tarafsız bir okuyucu, o konuda acele ve –daha kötüsü- taraf tutan yargıların burada da ne derece işin içine karışmış olacağını sormakta elbette haksız sayılmayacaktır”¹⁵⁷

¹⁵³ Abdurrahman Kurt, “İslam ve Geri Kalmışlık Sorunu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 17, Sayı 2, Bursa 2008, s. 40.

¹⁵⁴ Aynı yer.

¹⁵⁵ Aslında bu konuyla ilgili Cumhuriyet Türkiye'sinde önemli çalışmalar yapan Barkan'ın, içeriğinden farklı bir anlam çağrıştıran makale başlığı bile Weberyen bakış açısının o dönem zihniyet dünyasındaki etkilerini gösterme açısından dikkat çekicidir. Bk. Ömer Lütfi Barkan, “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 2, Ankara 1942, ss. 279-365.

¹⁵⁶ Kurt, agm, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 17, Sayı 2, Bursa 2008, s. 41.

¹⁵⁷ Aynı eser, s. 46.

Her ne kadar Weber ortaya attığı görüşlerde özellikle Asya ilgili olan bölümlerin geçici bir karaktere sahip olduğunu, son ve kesin sözü ancak uzmanların söyleyeceğini belirtse de onun yetersiz çevirilere dayanarak ortaya attığı görüşler¹⁵⁸ kimi Müslüman düşünürler ve hatta Ülgener tarafından bile belli ölçüde kabul görmüştür. O, Weber'in geliştirdiği din-iktisat ilişkisi üzerine kavramsal analiz ve çerçevenin Türk tarihine sistemli bir şekilde uygulanmasının öncüsüdür. Weber'in İslam dünyasında ve Ülgener'de yer edinmesini sağlayan ana unsur, onun dinin, ekonomik gelişmişliğe götüren bir bilinç oluşturduğu kabulüdür.¹⁵⁹

Ancak Ülgener'in fikirlerine sadece Weber'in düşünce temelinde yaklaşmak ve Weber'le kısıtlamak, onun kapitalizmin doğuşu ve Osmanlı'da toplumsal çözülme dönemi hakkındaki düşüncelerini anlamamıza engel olur. Ülgener'in zihni hareket noktasında Sompart, kapitalizmin ilk gelişme evresinde ise Pirenne etkilidir.¹⁶⁰

Geri Kalmışlık Sorunsalında Tasavvufun Konumu

İslam toplumlarının geri kalmışlığı sorunuyla ilgilenenler kendi içlerinde iki temel grupta kategorize edilebilirler. İlki, sorunun kökeninin bizzat İslam dininin vazettiği temel değerlerden kaynaklandığı fikrini ileri sürenlerdir. İkincisi ise bu yaklaşıma karşı çıkarak İslam dünyasının iktisadi geri kalmışlığının İslam'dan kaynaklanmadığını, sorunun İslam toplumlarının tarihsel ve kültürel gelişimlerinde aranması gerektiğini düşünenlerdir. Ernest Renan ve Cromer gibi ilk dönem oryantalistleri ve İslam dünyasındaki “Garpçı” düşünürleri ilk grubun içine dâhil etmek mümkündür. Renan, genelde tüm dinler özelde ise İslam dini, özgür araştırmaya karşı engelleyici olmuştur der. Ona göre İslam'ın ilk yayıcıları Araplar, başından beri bilime ve felsefeye düşmanca bir tavır sergilemişlerdir. İslam dünyasında bilim ve felsefede bir gelişme olmuştusa bu, eski Yunan ve Pers kültürünün tesiriyle gerçekleşmiştir.¹⁶¹

Weber'in bakış açısıyla Ülgener'de İslam'da kapitalizm ruhunun gelişimini engelleyen üç faktör vardır. Bunlar sufilik, savaşçı ahlâkı ve doğu

¹⁵⁸ Aynı yer.

¹⁵⁹ Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, ss. 4-5; Fatma Torun, Hacı Duran, “Barri Ülgener'in İki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları*, sayı 42, İstanbul 2010, ss. 63-75; Eyüpoğlu, agm, s. 202.

¹⁶⁰ Zorlu, “Sabri Ülgener'i Yeniden Okumak”, *Muḥafazakâr Düşünce Dergisi*, Yaz-Güz 2006, sayı 9-10, s. 182, 188; Celaleddin Çelik, “İslam İktisat Ahlâkına Dair Birbirini Tamamlayan Bakış Açıları: Weber ve Ülgener Üzerine Karşılaştırmalı Bir inceleme”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 16/4, 2003, s. 667.

¹⁶¹ Demirpolat, “Ülgener ve Geri Kalmışlık Sorunsalı”, *Marife*, yıl 2, sayı 3, kış 2002, ss. 287-288.

despotizmidir. Bunlar içerisinde sufilik, öteki dünya karakterli olduğu için kapitalistik bir ruhun gelişimine engeldir. Weber, sufiliğin kaderci bir hayat tarzını cesaretlendirdiğini düşünür.¹⁶²

İktisat ile toplumsal ahlâk arasında sıkı bir bağ olduğunu düşünen Ülgener, Weberyen yaklaşımla zihniyetin bu çerçevede iktisadi gelişmede belirleyici olduğu inancındadır. Ülgener, Weber'in Avrupa kapitalizminin ruhunu Protestan ahlâkının belirlediği iddiasından yola çıkarak bu yaklaşımı Osmanlı toplumuna uyarlamaya çalışmış ve Türk toplumundaki ekonomik geri kalmışlığın temelinde tasavvufun etkisiyle ortaya çıkan kanaatkârlığın belirleyici olduğunu iddia etmiştir.¹⁶³ Weberyen ve Oryantalist bakış açısının tesirini aslında 19. yüzyılda İslam dünyasında Garpcı ve kimi İslamcı düşünürlerde de görmek mümkündür.

Ülgener'de ekonomik ve teknolojik geri kalmışlıktan kurtuluş arayışında, sosyal boyutlu sorgulamaya doğru bir eğilim dikkati çeker. Bunun sebebi, arzulanan değişimlere, kültürün maddi değil, özellikle ve öncelikle manevi unsurlarıyla başlanması gerektiği düşüncesi etkindir. Böyle yapılmadığında salt teknik yenilik hareketlerinin bir taklitten öteye geçemeyeceği, ilerlemenin sosyo-kültürel bir alt yapıyla başlayabileceği, başka bir ifadeyle sağlam bir zihniyet oluşmadıkça olumlu bir değişimin başlatılamayacağı vurgulanır.¹⁶⁴ Nitekim Osmanlı'nın geri kalmışlığına önerilen Osmanlıcı, İslamcı, Türkçü, Garpcı yaklaşımlarda İslam'ın algılanış biçimine ve konumuzla ilişkisi açısından tasavvufa bir şekilde atıf yapılmıştır.¹⁶⁵ Değişimin içsel dinamikleri konusunda Weber'den etkilenen Ülgener'e göre tasavvuf, İslam'ı mistik inanç düzeyine getirip oturmuştur.

Bu manada Osmanlı'daki “ortaçağlaşma” en kuvvetli biçimde kendisini zihniyet üzerinde göstermiştir. İslam âleminde püriten bir zihniyetin zemin bulamama sebebi, içsel bir dinamik olarak tasavvuftur. “Bir lokma bir hırka” söyleminin, Kur'an-ı Kerim'deki “dünyadan nasibini unutma”¹⁶⁶ âyetini, “bizim bu dünyadaki nasibimiz sadece bir kefindir” şeklinde bireyi, dünyevi olandan soğutup uzaklaştırıcı bir tarzda algılamaya sebebiyet verdiği tezi savunulur. Başka bir ifadeyle İslam dünyasında rasyonel kapitalist bir

¹⁶² Kurt, “İslam ve Geri Kalmışlık Sorunu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 17, Sayı 2, Bursa 2008, s. 43.

¹⁶³ Demirpolat, agm, *Marife*, yıl 2, sayı 3, kış 2002, s. 288; Mehmet Bulut, “Osmanlı Ekonomi Politikası'na Yeniden Bir Bakış”, *Bilgi*, sayı 62, Yaz 2012, s. 66.

¹⁶⁴ Eyüpoğlu, “İslam Dünyasının Geri Kalmışlık Sorununa Kurtuluşçu Yaklaşımlar”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl 8, sayı 18, Kış 2004, s. 198.

¹⁶⁵ Eyüpoğlu, agm, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl 8, sayı 18, Kış 2004, s. 198; Ahmet Cahid Haksever, *Modernleşme Sürecinde Mevleviler ve Jön Türkler*, H Yayınları, İstanbul 2009, ss. 13-39.

¹⁶⁶ el-Kasas, 28/77.

ekonomik zihniyetin oluşmamasının nedenlerinin kaderciliğe, hak ve halk sofrası anlayışıyla üretmeden tüketmeye, özellikle de İslam'ın tasavvufi yorumlama biçimine bağlanmaya çalışıldığından bahsedilebilir.¹⁶⁷

Ülgener'e göre İslamiyet bir geri kalma sebebi hiçbir zaman olmamıştır. Tasavvuf ahlakını değişen şartlara göre yeniden yorumlamıştır. Ona göre batını tasavvuf, esnafı etkilemiştir.¹⁶⁸ Seyr ü sülûkta “gassâl elindeki meyyit gibi olmak” prensibinin, muhtevası tartışılmadan delilsiz tasdik, akıl ve tenkitçi zihniyete galebe algısı İslam dünyasının ekonomik ve teknolojik geriliğinin altında yatan içsel sebeptir. Neticede, bir dönem Osmanlı'ya bağlı olan coğrafyalar, batılı devletlerin sömürgeleri haline gelmişlerdir.

Geri kalmışlık sorunsalında içsel sebepleri, özellikle de tasavvufu sorumlu tutan anlayışa göre tasavvufun batını yorum tekniği, değişime uyumda pratiklik arz etmesi nedeniyle övülse de aklın İslam dünyasındaki düşüşü açısından sergilediği olumsuz bakış açısı nedeniyle yerilmektedir.¹⁶⁹

Sonuç

Müslüman toplumların ekonomik ve teknolojik geri kalmışlığına dair kimi yorumların zorlama bir indirgemecilik çağrıştırdığından bahsedilebilir. Aslında bu durum, geri kalmışlığın önemli ve karmaşık bir sorun olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda olumsuz görünümlü yaklaşım biçimleri bile karmaşık bir süreç olan geri kalmışlığın önemli kırılma noktalarının somutlaşmasında ve rahat anlaşılmasında kakı sağlayabilecek niteliktedir. Dolayısıyla konuya dair her bir yaklaşım önemlidir.

Ancak geri kalmışlık gibi aslında nedenleri değişik ve çok kere iç içe geçmiş bir süreci tek bir nedene indirgemeye çalışmanın, asıl sorunları göz ardı etmek ve istenilen neticenin tam aksine varmak gibi olumsuz yönleri de ortaya çıkabilmektedir.

Geri kalmışlık bağlamında tasavvufi düşünceye hamledilen olumsuz yansımalarından hareket eden yaklaşım biçimlerinin içselleştirilebilir bir değişimi gerçekleştirmede pasif kalacakları söylenebilir.¹⁷⁰ Diğer yandan Batı'da yaşanan ve Müslüman toplumlar arasında karşılığı bulunmayan çatışmacı

¹⁶⁷ Ünver Günay, A. Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1999, ss. 213-230; Eyüpoğlu, agm, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl 8, sayı 18, Kış 2004, s. 203, 209; Zorlu, “Fehmi ülgener'i Yeniden Okumak”, *Muhafazakâr Düşünce*, sayı 9-10, Yaz-Güz 2006, s. 188.

¹⁶⁸ Arslan, “Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlakı ve Ahilik”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, sayı 1, Malatya 2010, ss. 55-57.

¹⁶⁹ Eyüpoğlu, agm, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl 8, sayı 18, Kış 2004, s. 203.

¹⁷⁰ Eyüpoğlu, “İslam Dünyasının Geri Kalmışlık Sorununa Kurtuluşçu Yaklaşımlar”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl 8, sayı 18, Kış 2004, s. 214.

kimlik arayışları, püriten kaynaklı kapitalist yaklaşım gibi hususlar üzerinden sonuçlar ortaya koymaya çalışmak, araştırmacıyı sağlıklı sonuçlara götürmeyebilir.

Batı'nın ekonomik ve teknolojik ilerlemesinin yine Batı'nın değerlerinden neşet ettiğini ileri süren kimi yapısal-işlevselci sosyal bilimcilere göre toplum ve toplumsal kurumlar, çevrelerine uyum sağlamak için yapısal farklılaşma sürecinden geçerler. Bu söylem Hristiyan Batı'nın, başlangıçtan itibaren kendi inanç ve değerlerinin sonucu olarak sürekli ileri, onun karşısında yer alan diğer toplumlar ve İslam dünyası ise kendi inanç ve değerleri sebebiyle geri kalmıştır gibi bir ön kabulden de beslenmektedir.¹⁷¹ Bu ön kabulün tarihsel gerçeklik açısından tartışmalı olduğu bir vakiadır. Zira Batı'nın ekonomik üstünlüğünün ne zaman başladığı konusunda görüş farklılıkları bulunsada on yedinci yüzyıldan önce bu teknik ve ekonomik üstünlüğe sahip değildir.¹⁷² 17. Yüzyıldan itibaren başta Osmanlı olmak üzere Müslüman devletler batılı devletlere yenik düşmeye başlamış, on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde İslam coğrafyasının önemli bir kısmı Batı'nın sömürgesi haline gelmişti.

Weber'in İslam ve kalkınma ilişkisi arasında kurduğu olumsuz bağın, bazılarını kendisinin de ifade ettiği sorunlu yönlerine rağmen halkı Müslüman toplumlarda da karşılık bulduğu bir vakiadır. Konuyla ilgili tartışmalarda göz ardı edilen hususlardan biri, coğrafi bir konumu belirten “Batı” karşısında ekonomik ve teknolojik açıdan geri kalmışlıkta yine Müslüman toplumların bulunduğu coğrafyanın değil de bir din olarak İslam'ın ele alınması bir sorundur.¹⁷³

Bu iddialara İslamcı düşünürler tarafından itiraz mahiyetinde yazılar da kaleme alınmış, İslam toplumlarının geri kalmasında bizzat dinin değil dinin emirlerinin uygulanmaması, ahlaki ilkelerin davranışa dönüşmemesi yönünde savunmacı söylemler de ortaya konmuştur.¹⁷⁴

Müslüman toplumların geri kalması üzerine tartışmalarda, özeleştirici yerine daha çok başkalarını suçlayan bir zihniyetin hâkim oluşu, İslam dünyasındaki teknolojik ve ekonomik alandaki yaratıcı gücünü ortaya çıkarmada olumlu bir tesir meydana getirmeyecektir. Zira bu suçlayıcı zihniyet yapısı, hakikati tekelinde tutmak ve kendi gibi düşünmeyene yaşam

¹⁷¹ Kurt, “İslam ve Geri Kalmışlık Sorunu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 17, Sayı 2, Bursa 2008, s. 36.

¹⁷² Aynı yer.

¹⁷³ Aynı eser, ss. 35-36.

¹⁷⁴ Mücteba Uğur, “M. Atıf Efendi'ye Göre Geri Kalışımızın Nedenleri”, *Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Âlimler Sempozyumu*, haz.: Mevlüt Uyanık, Ankara 1998, ss. 393-394.

hakkı vermemek, özgür düşünce ortamının gelişmesine ket vurmak gibi bir sorunsala sahiptir.

Söz konusu din olduğunda geri kalmışlık, yanlış yorumların İslam'a mal edilmemesi gerektiği şeklinde salt yorum sorununa indirgenirken¹⁷⁵ aynı tutum tasavvuf için sergilenmemekte, bireylerin kimi zaman yanlış tutum ve değerlendirmeleri ya da düşünürlerin bu yöndeki ön yargılarını besleyen bilgi kaynakları, tasavvuf sisteminin genel tavrı şeklinde bir kabule dönüşebilmektedir. Hattâ Şeyh Safvet'in hilafetin ilgası hususundaki tavrı, Weber bakış açısıyla içsel bir dinamik konumundaki tasavvufi kurumların ilgasının da meşruiyeti açısından delil kabul edilebilmektedir.¹⁷⁶

Bu noktada;

Ülgener'in, Weber'in Protestan Ahlak üzerine resmettiği kapitalistleşmenin Osmanlı toplumunda gerçekleşmemiş olmasını hayıflanarak “olumsuz” bir şekilde cevaplamasını konumuz kapsamı dışında olması hasebiyle bir tarafa bırakırsak¹⁷⁷ onun tasavvufu eleştirirken Weber'den ve modernist-reformistlerin fikirlerinden etkilendiğini söylemek mümkündür. Muhammed Abduh'a atıf yaparken İslam dünyasındaki geri kalmışlığının “yüksek tasavvuf”a değil de kendi tabiriyle “sulandırılmış ve tabana indirilmiş haliyle tasavvufu geniş kitleler içine yayan yarı derviş yarı tahrikçi yığınlar”a yani batını ve folk tasavvufa hamlettiği, Melamileri eleştirilerinin dışında tuttuğu görülmektedir.¹⁷⁸

Ancak Müslüman toplumların teknolojik ve ekonomik geri kalmışlığına önerilen yaklaşım biçimlerinin öncelikle tutarlı ve somut verilere dayanması gerekmektedir. Tasavvufla doğrudan ilişkili şehirdeki esnaf, zanaatkar ve tüccarların Ülgener'in resmettiği anlamda “pasifist” bir tutum takındıkları ve dünya işlerinden uzak durmayı öğütlediğini varsaymak¹⁷⁹ ya da mistik zihniyetin dine hâkimiyetini iddia etmek ciddi bir tartışma konusudur.

Toplumdaki tüm ekonomik aktörleri tasavvufla ilişkili kabul etmesi, Ülgener'i böyle bir sonuca ulaştırmış görünmektedir. Hâlbuki Osmanlı toplumu heterojen bir nüfus yapısına sahiptir. Bu bağlamda nüfusun yarısından fazlasının, ekonomik aktörlerin önemli bir bölümünün Ülgener'in

¹⁷⁵ Eyüpoğlu, “İslam Dünyasının Geri Kalmışlık Sorununa Kurtuluşçu Yaklaşımlar”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl 8, sayı 18, Kış 2004, s. 211-213.

¹⁷⁶ Mustafa Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2002, s. 106.

¹⁷⁷ Bulut, “Ahlâk ve İktisat”, *ADAM AKADEMİ*, c. 5/2, Ankara 2015, s. 116.

¹⁷⁸ Ülgener, *Zihniyet ve Din*, ss. 103-105, 137; Arslan, “Ülgener'in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlâkı ve Ahilik”, ss. 55-57.

¹⁷⁹ Bulut, “Osmanlı Ekonomi Politikası'na Yeniden Bir Bakış”, *Bilgi*, sayı 62, Yaz 2012, s. 67.

analizinin dışında kalmış olması durumu söz konusudur. Bu manada diğer yarıdaki Müslüman nüfusun tümünü tasavvuf ve tarikatlarla doğrudan ilişkilendirmek¹⁸⁰ de tutarlı değildir.

Tasavvuf özelinde sunulan “bir lokma bir hırka”, “gassal önündeki meyyit gibi olma” deyimlerinden ve kimi zaman bireysel hatalardan hareketle sorunu tüm bir sisteme hamletme, konuyla ilgili argümanları tartışılır hale getirmektedir. Batı karşısında üstünlüğü tekrar ele geçirme adına gerçekleştirilmesi arzulanan ideal bir değişim çağırısının salt baskı ya da ötekileştirme izlenimi uyandıran bir değişim çağrısı değil, içsel dinamikleri harekete geçirici nitelikte olmasının önemi¹⁸¹ tartışmadan azadedir.

Tasavvufun, Müslüman toplumların ekonomik gelişmesine engel olduğunu iddiasında, kadercilik, mehdi beklentisi, tevekkül ve ahiret inancı gibi konular üzerinden eleştiri söz konusudur. Aslında bu tutum, “tasavvuf, sufilerin uyguladığıdır” varsayımından hareketle bizzat tasavvufun değil, sufilerin kültürel deneyimlerinden tasavvufu yorumlamaya çalıştıkları için yanlıya düşükleri söylenebilir. Bu yaklaşımda Avrupa ortaçağın karanlığını yaşarken, aralarında sufilerin de yer aldığı Müslümanların belirli bir döneme kadar tecrübe ettikleri yüksek uygarlık düzeyinin çoğu zaman görmezden gelinmesi durumu söz konusudur.

Ülgener’in iddiasında özcü bir yaklaşımla ve özellikle Weberyen bir perspektif çerçevesinde, değerler sistemi ile gelişme süreci arasındaki çapraşık ilişkileri göstermeden tasavvufun teknolojik ve ekonomik geri kalmışlığın müsebbibi olduğu iddiası, tasavvufu İslami referanslara dayandıranlarca da ciddi eleştirilere maruz kalmıştır.

Teorik tutarlılık ile pratikteki neticeler de iç içe niteliklerdir. Dolayısıyla takdim edilen teoriler, yasaklama şeklindeki uygulamalara rağmen pratikte istenen sonuca götürmediyse o teorinin ve uygulama şekillerinin gözden geçirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdulkadir Zorlu, Sabri F. Ülgener’i Yeniden Okumak – Sosyal Tarih, Osmanlı İktisat Faaliyetlerinin ve Zihniyetinin Ortaçağlaşması, Tasavvuf, İslam ve Kapitalizm”, *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, c. 2, Yaz-Güz 2006, sayı 9-10.

¹⁸⁰ Aynı yer.

¹⁸¹ Eyüpoğlu, “İslam Dünyasının Geri Kalmışlık Sorununa Kurtuluşçu Yaklaşımlar”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl 8, sayı 18, Kış 2004, s. 214.

- Abdurrahman Kurt, “İslam ve Geri Kalmışlık Sorunu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, cilt 17, Sayı 2, Bursa 2008.
- Ahmet Cahid Haksever, *Modernleşme Sürecinde Mevleviler ve Jön Türkler*, H Yayınları, İstanbul 2009.
- Ahmet Güner Sayar, “Sabri Fehmi Ülgener”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, 2012, cilt 42.
- Anzavur Demirpolat, “Ülgener ve Geri Kalmışlık Sorunsalı”, *Marife*, yıl 2, sayı 3, kış 2002.
- Celalettin Çelik, “İslam İktisat Ahlâkına Dair Birbirini Tamamlayan Bakış Açılırları: Weber ve Ülgener Üzerine Karşılaştırmalı Bir inceleme”, *İslami Araştırmalar Dergisi*, c. 16/4, 2003.
- Fatma Torun, Hacı Duran, “Barri Ülgener’in İki Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Konferansları*, sayı 42, İstanbul 2010.
- Mehmet Bulut, “Osmanlı Ekonomi Politikası’na Yeniden Bir Bakış”, *Bilgi*, sayı 62, Yaz 2012.
- Mehmet Bulut, “Ahlâk ve İktisat”, *ADAM AKADEMİ*, c. 5/2, Ankara 2015.
- Murat Yılmaz, “Muhafazakâr Bir Düşünür Olarak Sabri Ülgener’de İktisadî Zihniyet”, *Muhafazakâr Düşünce*, 2013, cilt 10, sayı 37.
- Mustafa Arslan, “Ülgener’in Dikotomik Yönteminde Meslek Ahlâkı ve Ahilik”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar 2010/1 (1).
- Mustafa Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2002.
- Mücteba Uğur, “M. Atıf Efendi’ye Göre Geri Kalışımızın Nedenleri”, *Türk Kültüründe İz Bırakan İskilipli Âlimler Sempozyumu*, haz.: Mevlüt Uyanık, Ankara 1998.
- Osman Eyüpoğlu, “İslam Dünyasının Geri Kalmışlık Sorununa Kurtuluşçu Yaklaşımlar”, *EKEV Akademi Dergisi*, yıl 8, sayı 18, Kış 2004.
- Ömer Lütfi Barkan, “İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Vakıflar Dergisi*, sayı 2, Ankara 1942.
- Sabri F. Ülgener, *İktisadi Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları İstanbul 2015
- Sabri F. Ülgener, *Zihniyet ve Din: İslam Tasavvuf ve Çözülme Devri Ahlâkı*, Derin Yay., İstanbul 2015.

- Ünver Günay, A. Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf, Tarikatlar ve Türkiye*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1999.